

Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України від 11.07.2019 № 975) www.economy.nayka.com.ua | № 3, 2020 | 26.03.2020 р.

DOI: [10.32702/2307-2105-2020.3.61](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.3.61)

УДК 35/076.5(477)

*О. О. Маслиган,
к. е. н., доц. кафедри туризму і географії,
Мукачівський державний університет
ORCID: 0000-0002-8465-548X
Л. І. Медвідь,
ст. викладач кафедри туризму і географії,
Мукачівський державний університет
ORCID: 0000-0001-9386-5211*

ТЕОРЕТИЧНА ПЛАТФОРМА УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ КЛАСТЕРІВ ТУРИЗМУ ТА РЕКРЕАЦІЇ У РЕГІОНАХ

*O. Maslihan
PhD in Economics, Associate Professor of Tourism and Geography,
Mukachevo State University
L. Medvid
Senior Lecturer of Tourism and Geography,
Mukachevo State University*

A THEORETICAL PLATFORM THE DEVELOPMENT MANAGEMENT OF TOURISM AND RECREATION CLUSTER

З ХХ ст. фахівці в галузі регіональної економіки вивчали особливості розвитку й індустріальну спеціалізацію просторових зосереджень населених пунктів на певній території, ідентифікацію управлінських процесів, що з ними пов'язані. Крім того, з 1933 р. формується значна кількість теорій, які визначають сучасні погляди на закономірності мережевого розвитку сфери туризму та рекреації, використовують саме поняття кластеру або категорій, що до нього наближені. Слід відмітити, що саме розвиток системи теорій регіонального розвитку визначає сучасні конструкції моделей кластерів туризму та рекреації.

У якості кінцевого результату, на який спрямоване дослідження передбачено окреслення сукупності теоретичних систем наукового бачення кластеру або зв'язних категорій, що забезпечують опис та пояснюють особливості управління розвитком кластерів туризму та рекреації.

У процесі проведення цього дослідження використані такі загальнонаукові та конкретні методи: порівняльний, структурний, історичний, логічний і метод узагальнення.

Знання теоретичних систем наукового бачення дозволяє окреслити методологічні алгоритми забезпечення сталого розвитку кластеру та подібних до нього утворень. Згідно виділеної теоретичної платформи базові процеси в управлінні утвореннями специфічні: забезпеченням найвищого рівня прибутковості учасників кластеру за найнижчого рівня ризику; забезпеченням стабільного фінансового стану елементів кластеру, що гарантує їх злагодженої роботу; забезпеченням високої якості туристичного продукту кластеру, через

вплив на фактори та умови, що сприяють формуванню продукту оптимальної якості всіма учасниками утворення.

In the 1950s and 1960s, experts in the field of regional economy learning routines of development the industry specialization spatial economic concentrated of cities and other human settlements in a specific area and identification management processes, associated hinterland. Beginning in 1933 s forming many theories, that today shape the way of pattern cluster or network development of tourism and recreation and use category cluster or category involved in it (there are connected categories, For example, growth poles, center of the circle and etc.). It should be noted that theories systems of regional development to define modern designs of clustering models recreation and tourism. For instance, as an outcome, to which directions aimed at investigation are to study a mix of theoretical the system of scientific view, that describes the outline and explain management features Cluster Development in recreation and tourism category involved in it.

In the course of the study using the following a general academic nature and specific instruments: comparative, structural, historical, generalizations, logical.

The studies a mix of theoretical systems of scientific view, describes and explain management features of Tourism and Recreation cluster development cluster or category involved in it, was stated that:

- 1. «cluster» is the only category is a defining of theoretical constructions that focus on grouping of enterprises of Tourism and Recreation area and involved other agencies;*
- 2. cluster or similar category is an artificial entity, that require fault tolerant;*
- 3. management of Tourism and Recreation cluster or similar entity must ensure must ensure synthesis and knowledge generation regarding on the alignment process attitudes and collective decision-making to develop and related coordinate action, at their actors.*

A knowledge of the theoretical framework of scientific vision allows to determine methodological algorithms ensure sustainability of entities involved in it. According to the theoretical framework the base processes in managing of artificial entity is specific: securing high profitability cluster actors at low risk at low risk; ensure a stable financial status of cluster actors, which work coherently guarantees (compulsory for find synergies); quality assurance of tourism product of cluster (through continuing, well-planned and purposeful influence on factors and conditions, promote the formation of optimal quality all actors of artificial entity.

Ключові слова: *класстер; теорії; теоретична платформа; розвиток регіону; полюси зростання; дифузія інновацій.*

Keywords: *cluster; theories; theoretical platform; development of the region; grow in growth; diffusion of innovation.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Для забезпечення ефективного розвитку сфери туризму та рекреації кожне державне утворення має віднайти ефективну модель її регіонального розвитку, що дозволяє окреслити інструменти впливу та адекватно їх використовувати. При цьому, теорії регіонального розвитку формують теоретичну платформу, а саме сукупність компонентів, що визначають конструкції окреслених моделей [11]. Це пов'язане з тим, що теоретична платформа [12, с. 17]: 1) визначає поєднання теоретичних конструктів (або елементів, що формують систему наукового бачення соціальних, економічних, екологічних та інших процесів); 2) ідентифікує особливості можливого розвитку сфери туризму та рекреації у кожному окремому регіоні; 3) формує погляд на закономірності функціонування сфери туризму та рекреації.

Поняття кластеру по різному трактується у науковій літературі. Так, вже з 1933 р. теорії регіонального розвитку активно розглядали особливості формування та використання різних мережевих форм функціонування сфери туризму та рекреації та відповідні моделі управління такими мережами у туристичних регіонах. При цьому, базою прикладення теорій стали саме регіони в окреслених умовних кордонах, як мережа ідеальних об'єктів територіально-туристичної системи, що поєднує туристичні райони. Теоретики специфічні особливості сфери туризму та рекреації вирізняють такі фактори: географічні, історичні, ресурсні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми формування теоретичної платформи управління розвитком кластерів туризму і рекреації, можна виділити дослідження Ю.В. Ковбасюка, В.М. Вакуленка, М.К. Орлатого [12], Кобзова С.М. [5, с. 24-25], Рибак Ю.В. [13] та ряду інших. У більшості джерел науковці приділяють увагу саме теорії кластерного управління регіональною економікою. З 50-60-х років ХХ ст. фахівці в галузі регіональної економіки (К. Фредеріксон та Л.Ліндмарк [13]) вивчали особливості розвитку з індустріальною спеціалізацією просторових економічних зосереджень міст та інших населених пунктів на певній території; ідентифікацію управлінських процесів, що з ними пов'язані. Крім того, з 1933 р. формується значна кількість теорій, які формують сучасні погляди на закономірності кластерного або мережевого розвитку сфери туризму та рекреації, використовують саме поняття кластеру або категорії, що до нього наближені (існують зв'язні категорії, наприклад, полюси зростання, центри кола тощо). Слід відмітити, що саме розвиток системи теорій регіонального розвитку визначає сучасні конструкції моделей кластерів туризму та рекреації. Так, у якості кінцевого результату, на який спрямоване дане дослідження є вивчення сукупності теоретичних систем наукового бачення кластеру або зв'язних категорій, що створюють опис та пояснюють особливості управління розвитком кластерів туризму та рекреації.

Формулювання цілей статті. Таким чином, у якості кінцевого результату, на який спрямоване дослідження, є вивчення сукупності теоретичних систем наукового бачення, що надають опис та пояснюють особливості управління розвитком кластерів туризму і рекреації кластеру або зв'язних категорій.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Згідно сучасних досліджень тенденції та суперечності функціонування держав і мережі їх регіонів зумовили виникнення низки теорій, що базуються на різноманітних ключових ідеях щодо об'єднання однорідних територій туристичного регіону чи економічних об'єктів, важливих у формуванні правил поведінки та політики розвитку всередині туристичного регіону [12, с. 17]. Зокрема, це:

1) теорії, які зорієнтовані на управління розвитком сферою туризму та рекреації через цілеспрямований вплив на опорні економічні та географічні об'єкти (полюси зростання, центральні місця, центри кола, центри дифузійного процесу тощо). При цьому серед різних об'єднань економічних суб'єктів кластеру відводиться другорядна роль, оскільки послідовна інтеграція економічного простору не є пріоритетом при формуванні управлінського впливу. У цій групі теорій відділяють низку економічних і географічних, зокрема: теорію центральних місць В.Кристаллера; теорію просторової економічної рівноваги А. Льюїс; теорію «полюсів зростання» Ф.Перру; просторову інтерпретацію теорії полюсів зростання (Ж.Будвіля); теорію «дифузії нововведень» Т.Хегерстранда. Ці теорії можна розглядати як основу усіх наступних теорій щодо регіонального розвитку;

2) теорії, що орієнтовані на управління розвитком сферою туризму та рекреації через цілеспрямований вплив на взаємозалежну систему туристично-привабливих територій з метою послідовної інтеграції (поєднання або взаємопроникнення) їх економічного простору. В цій групі виділяють: теорію кумулятивного зростання Г. Мюрдала; теорію «центр – периферія» Дж. Фрідмана; теорію саморозвитку регіонів П.Ромера або ендегенного розвитку; теорія сталого розвитку В.Вернадського. При цьому, об'єднанням географічно близьких підприємницьких структур (галузевих, територіальних та добровільних) відводиться базова роль у активізації та вдосконаленні регіонального управління сферою туризму та рекреації.

Ми зробили спробу більш детально проаналізувати теорії, які орієнтовані на управління розвитком сферою туризму та рекреації через цілеспрямований вплив на опорні економічні та географічні об'єкти. Специфікою цих теорій є значне обмеження ролі кластеру через відсутність усталеного підходу до його розуміння.

1. Теорія центральних місць (В. Кристаллера, 1933 р.). Теорією регіонального розвитку, яка характеризується прикладністю щодо управління сферою туризму та рекреації, є теорія центральних місць [3]. Ідеї В. Кристаллера продовжили у своїх працях науковці Дж. Гарнер, Е. Кант, Х. Керол. До вітчизняних послідовників В. Кристаллера у певній мірі відносять А.П. Голікова, С.І. Дорогунцова. Ця система наукового бачення зорієнтована на розвиток в умовах подібного ідеального економічного простору, який характеризується наступними закономірностями функціонування [3; 12, с. 19; 8]:

1) виникнення ядер, що поділяються на вищі та нижчі й утворюють вузли у межах об'єднань однорідних об'єктів (мережа «збалансоване дерево»). Ядра вищого ієрархічного рівня (великі поселення) перебувають у відношенні предка до нащадка (поселень нижчих рівнів – міст, селищ, сіл), оскільки забезпечують їх головними товарами та послугами. При цьому кожне поселення, що перебуває у відношенні предка називають центральними місцями (або центрами обслуговування);

2) функціонування ядер, у середовищі, що має чіткий порядок підлеглості нижчих складових частин (ядер), вищим. Найбільш загальний спосіб визначення особливостей поточної роботи ядер полягає у динамічному розвитку вузлів різних типів. Ця теорія формує бачення, що сфера туризму та рекреації розвивається у межах деревовидної (ієрархічної) структури туристичних територій, у якій великі поселення – це ядра, що притягують поселення нижчих рівнів;

3) функціональність ядер, які мають виконувати різноманітні функції (табл.1) (адміністративна, культурна, охорони здоров'я, публічні заклади, організація господарського життя, фінансова, торгівельна, комунікаційна, виробництво товарів і послуг тощо). При цьому поселення нижчих рівнів виконують функції розміщення, харчування та організації екскурсій.

Проблема у тому, що теорія була розроблена для умов Південної Німеччини, де маленькі міста дуже часто та дуже точно розташовані на відстані 21 км одне від одного, тому завжди забезпечується мінімальна відстань для поїздок до туристичного центру з основними пам'ятками історії, природи чи сучасними рукотворними об'єктами, які використовуються з метою туризму та рекреації [3; 4, с. 3-5].

Фактично, В. Кристаллер сформував абстрактну економічну модель управління розвитком регіону, яку практично не можна зустріти в чистій формі. У регіонах із туристичними територіями України наявні відмінності (у ландшафтах, в ґрунтах, у щільності розселення населення), тому розташування великих поселень нерівномірне, а модель управлінського впливу на центральні місця не матиме форму правильних шестикутників.

Теорія центральних місць, замість мережі ядер «збалансоване дерево», може сформувати інші мережі ядер або їх поєднання (вузлів), а саме:

1) двійкове дерево (мережа представлена у вигляді дерева, в якому кожне центральне місто має не більше двох супутників);

2) Б-дерево – вид збалансованого дерева, однак кожний його вузол може мати багато міст-супутників (на практиці до тисячі) залежно від особливостей туристичних територій, розширюване дерево (вид незбалансованого дерева, кожний вузол має різну кількість міст-супутників і постійно розширюється) та ін.

Таблиця 1.

Функції центральних місць (або центрів обслуговування) туристичних територій за В. Кристаллером*

Функції центральних місць	Характеристика функції
адміністрації	адміністрування від мера чи голови міста до верховної влади;
культурні	продукування культурності на рівні публічних бібліотек, середніх шкіл до вищих навчальних закладів, музеїв, театрів;
охорони здоров'я	медичне обслуговування від лікаря, ветеринара, аптек, лікарень до спеціалізованих великих клінік, санаторіїв, закладів опіки
публічні заклади	публічні послуги ресторанів, місцевих газет до розважальних установ, великих спортивних об'єктів чи радіостанцій;
фінансові та торговельні	фінансові та торговельні послуги торговельних закладів, торгових представництв банківських установ до складів, гуртівень;
виготовлення продукції та послуг	виготовлення продукції та послуг від закладів з ремонту, невеликих млинів, броварень, пекарень, електростанцій, послуги по організації перевезення; послуги по страхуванню туристів; послуги гідів-перекладачів; послуги прокату;
комунікаційні	від залізничних вокзалів, пошти, телефонних центрів до дирекції залізниць.

*сформовано на основі [3]

При цьому більшість мереж можуть діяти не тільки як кореневе дерево, а як дерево, що має зв'язні ациклічні граfi (центральні місця-супутники), крім того частина деревоподібної мережі центральних місць, може бути представлена у вигляді окремого дерева. Спосіб управління мережами В. Кристаллера – це вплив на центральні місця (або центри обслуговування) [3; 12, с. 19]. Однак, якщо вони є елементом ациклічного графу, при формуванні управлінського впливу слід враховувати позиції цього міста в мережі (щодо поселень нащадків, поселень предків або і тих, і інших, оскільки пов'язані між собою відносинами підпорядкованості). Організаційні мережі ядер та вузлів, що мають ациклічний граф не мають орієнтованих циклів управлінського впливу, тобто, тих, що починаються та закінчуються в одному й тому самому центральному місці, тому необхідний покроковий перебір елементів мережі по зв'язках між центральними місцями-предками та центральними місцями – нащадками.

2. Теорія просторової економічної рівноваги (А. Льюш, 1940 рр.) – теорія, що може застосовуватися для управління розвитком туризму та рекреації в регіонах. Ця система наукового бачення зорієнтована на розвиток туристичних територій з урахуванням закономірностей функціонування, які аналогічні теорії центральних місць.

Відмінними є тільки окремі положення щодо управління мережами регіонів В. Кристаллера, які за положеннями А. Льюш мають забезпечувати вплив на туристичні райони так, щоб форма окресленого впливу формувалася у формі «гнізд бджолиних стільників» [16, с. 52].

Зокрема, спрощується процес управлінського впливу на центральні місця (або центри обслуговування), який має формуватися з урахуванням «конусу попиту» А. Льюша, згідно якого обсяг попиту зображено у формі конусу, кругове заснування (центр кола) якого є ринковою зоною, що визначає близькість до ринку збуту, оптимальність транспортних витрат і розміщення населення. Фактично такий підхід передбачає формування управлінського впливу не з позиції кожного міста та його вузлів у мережі, а на основі інформації щодо віддаленості міст від центру кола [3, с. 19]. Чим далі від центру кола міста туристичної території, тим вищою буде ціна на послуги туризму та відпочинок, і нижчим попит на них. Разом з тим, з таких позицій виникає проблема управління розвитком туризму і рекреації тих вузлів мережі В. Кристаллера, що діють у віддалених від центру кола районах.

3. Теорія «полюсів зростання» (Ф. Перру, 1950 р.). Ця система наукового бачення зорієнтована на розвиток в умовах, коли процес переходу з одного стану виробництва туристичних послуг не є рівномірним по всіх територіях регіону [3, с. 19]. Фактично, така теорія має давні корені, оскільки почала формуватися в епоху античності. Зокрема, у часи Мікенської цивілізації (Ахейська Греція з XVI до XI в. до н.е.) вже існувало поняття «полюсу зростання» (під ним розумілася вихідна громадська форма розвитку держави, що складається з декількох сільських поселень, які об'єдналися навколо одного міського центру). Специфічним є те, що Ахейська Греція не була єдиною державою, а складалася з невеликих держав, утворених на базі великих міст. Однак, у працях Ф. Перру теорія Мікенської цивілізації стосовно розвитку регіонів отримала подальший розвиток.

На даний час окремі положення теорії наближені до реальних умов, оскільки сфера туризму та рекреації у регіонах розвивається досить нерівномірно [10]. Просторова будова полюсів зростання фактично дозволяла формувати протокластерні структури в окремих туристичних районах, що відповідали більшості, але не всій сукупності ознак кластеру. Так, теорія полюсів зростання навіть сьогодні використовується в сучасній Франції, (оскільки полюси конкурентоспроможності, що визначені, як протокластери, офіційно визнані державою) [10, с. 49]. Разом з тим, застосування базових положень, що сформовані Ф. Перру, на практиці ускладнюють специфічні підходи до закономірностей функціонування досліджуваної площини, адже:

- полюс зростання інтерпретується як набір профільних галузей, а центр зростання як географічна інтерпретація профільного полюсу;
- імпульс розвитку сфери туризму та рекреації можливий лише за стихійного зростаючого зосередження бізнесу (або його концентрації) у межах перспективних напрямків туристичної діяльності [3, с. 19].

Формування управлінського впливу за теорією «полюсів зростання» забезпечується виходячи з моделі впливу на вже сформовані мережі полюсів зростання та його оточення. Проблемним є те, що такий вплив орієнтований на профільні напрямки туристичної діяльності, що формує односпекторну інтенсивну форму концентрації не тільки на одній і тій же місцевості, але й її оточенні [1, с. 25]. Це приводить до розвитку переважно вузькоспеціалізованих полюсів зростання туризму та рекреації у регіонах, внаслідок чого вони: є мало масштабними; не дозволяють максимально використовувати природний, кадровий та інтеграційний імпульси розвитку сфери туризму та рекреації; часто є віддаленими та важкодоступними для відвідування об'єктами.

Щодо інших недоліків формування управлінського впливу за Ф. Перру, слід виділити:

- ототожнення полюсів зростання із вузькоспеціалізованими вузлами та туристичними центрами, що недоречно у зв'язку із орієнтацією останніх на одну, вузьку ланку туристичного ринку;
- подання про стихійність формування полюсів зростання, у той час, як можливим є цілеспрямований вплив на їх формування, наприклад, на основі розумної спеціалізації «полюсів зростання» (він спирається на всі активи та ресурси, які доступні регіону) [12].

4. Просторова інтерпретація теорії полюсів зростання (Ж. Будвіль, 1986 р.). Починаючи з 1950-х р. у багатьох державах світу промислові галузі занепадали, а існуючі моделі управління не давали бажаних результатів [11, с. 20]. Окреслені тенденції знайшли відображення у працях Ж. Будвіль, який довів, що «полюсами зростання» є не абстрактні набори профільних галузей, а конкретні території, що виконують роль джерела інновацій. Послідовниками Ж. Будвілья можна вважати В. Солет, А. Фалуаз (теорія просторового планування), М. Гедес (теорія «локального партнерства»), К. Фредеріксон та Л.Ліндмарк (локальна індустріальна спеціалізація) [2; 5]. Саме К. Фредеріксон та Л.Ліндмарк вперше використали термін кластер для позначення локалізованих у регіонах «полюсів зростання» з інституційно-, економічно-, соціально пов'язаними процесами [13, с. 96].

Фактично, розвиток туризму та рекреації в межах такої інтерпретації «полюсів зростання» у регіонах матиме певні закономірності, а саме:

- полюси зростання можуть формуватися на основі розвинених територій туризму та рекреації, які відрізняються постійністю створення та впровадження інновацій, високими інноваційними здібностями його учасників. Згідно останніх досліджень умови до інноваційності формуються за наявності ядра у межах полюсу зростання, а саме розвинутої дослідницької сфери (може формуватися на базі університетів, науково-дослідних установ, що пізніше будуть визначені частинами ядра кластеру послідовниками Ж. Будвілья) [12, с. 20-21];

- полюси зростання здатні формуватися на основі туристичних територій, що є багатопрофільними, а також розвиваються у межах урбанізованих територій з розвинутою туристичною інфраструктурою [12, с. 20-22].

Формування управлінського впливу за теорією «забезпечується виходячи з моделі впливу на ядра полюсів зростання» у межах урбанізованих територій. При цьому постійний вплив на генерування інновацій може сприяти не тільки розвитку сфери туризму та рекреації регіону. У деяких випадках інноваційні процеси можуть призвести до ізогресії або навіть руйнування «полюсів зростання», а саме в наслідок [7, с. 64; 15, с. 232-233]:

- недостатнього рівня розвитку інституційного середовища, дії корупційних механізмів у частині урядових гарантій, проведення тендерів, недостатньої інвестиційної привабливості регіонів, відсутності доступу учасників кластеру до кредитних ресурсів тощо;
- при нівелюванні ефектів від впровадження інновацій одним з економічних суб'єктів полюсів зростання (наприклад, підприємством-виробником туристичного продукту).

Крім того, у ринкових умовах економічні суб'єкти «полюсів зростання» можуть не завжди підпорядковуватися єдиній стратегічній меті. Не виключені випадки, коли сильний суб'єкт економічної діяльності захоплює та утримує внутрішні ресурси полюсу, завдаючи шкоду іншим суб'єктам [7 с. 65]. При цьому розпад полюсу зростання може призвести до перетворень в економіці, які є зворотними процесам розвитку.

Просторова інтерпретація теорії полюсів зростання Ж. Будвіля може бути реалізована на практиці як теоретична платформа управління розвитком кластерів (за положеннями Г.Є. Мазнева [7, с. 64]) або «фільєрів» (за положеннями І. Толенаардо та Д. Соле [14, с. 97]) туризму та рекреації у регіонах. Однак, це можливо лише за певної специфіки управлінського впливу, запропонованої Г.Є. Мазневим [7, с. 64]:

- забезпечення синхронності інноваційного зростання всіх економічних суб'єктів, що є елементами «полюсів зростання»;
- стимулювання розвитку замкнутих технологічних ланцюгів із високорентабельних інноваційних підприємств;
- концентрація цілеспрямованого впливу не на економічних суб'єктах полюсів зростання, а на взаємовідносинах між ними (при цьому важливі такі їх ознаки, як кооперація, відкритість, довіра, довгостроковість, договірний характер і добровільність).

Недоліком теорії Ж. Будвіля є те, що вона здатна формувати теоретичну платформу управління розвитком кластерів туризму та рекреації, що орієнтована тільки на розвиток високорентабельних учасників. Це пов'язане з тим, що об'єднання високорентабельних, низькорентабельних та збиткових суб'єктів бізнесу практично не можливе, в зв'язку з:

- 1) не однаковою забезпеченістю дефіцитними ресурсами (фінансовими, матеріальними, трудовими);
- 2) різною спрямованістю інтересів та відсутністю довіри до збиткових суб'єктів бізнесу;
- 3) можливістю нівелювання ефектів від впровадження інновацій за рахунок присутності у замкнутому технологічному ланцюгу низькорентабельних та збиткових суб'єктів бізнесу.

Послідовниками теорії Хегерстранда та Ф. Перру є модель «вулкан» Х. Гірша. Ця система наукового бачення зорієнтована на території, де полюсом росту виступає велика міська агломерація з розвиненою туристичною інфраструктурою та науковою базою, що є джерелом поширення інновацій до периферії (подібно до виверження вулкану) і є стимулятором розвитку економіки регіону [6, с. 226].

5. Теорія «дифузії нововведень» (Т.Хегерстранд, 1950-і рр.). Ця система наукового бачення зорієнтована на розвиток туризму та рекреації у регіонах, що підпорядковані принципу хвилі. При цьому, у межах такої інтерпретації, кластерний розвиток матиме певні закономірності, а саме:

- розвиток не є одномоментним (не починається одночасно на всій території регіону), а починається у певних місцях, від яких поширюються на весь регіон за принципом хвилі;
- хвильовий процес може бути запущений розвитком інноваційних кластерів або інших утворень, які є необхідними, щоб забезпечити першу стадію розвитку сфери туризму та рекреації, а саме запуску дифузійного процесу щодо нововведень.

Формування управлінського впливу за теорією «дифузії нововведень» забезпечується виходячи з моделі, що орієнтована на стимулювання розвитку кластерів, і ґрунтується на переході від малих до великих хвиль нововведень. Так, малі хвилі нововведень зачіпають тільки сам кластер. Цей процес призводить до різкого контрасту між самим кластером, що є джерелом поширення нововведення, і периферійними туристичними територіями. Великі хвилі мають зачіпати не тільки кластер, але й периферійні туристичні території, призводити до агрегування їх за певною інноваційною ознакою. При цьому кінцеве поєднання великих і малих хвиль нововведень мають призвести до процесу розширення кластерів, які є джерелами поширення нововведення.

Разом з тим управління розвитком кластерів туризму та рекреації у межах теорії «дифузії нововведень» Т. Хегерстранда має ті ж недоліки, що і просторова інтерпретація теорії полюсів зростання Ж. Будвіля.

Розглянемо більш детально теорії, що зорієнтовані на управління розвитком сферою туризму та рекреації через цілеспрямований вплив на взаємозалежну систему туристично-привабливих територій з метою послідовної інтеграції (поєднання або взаємопроникнення) їх економічного простору. Окреслена група теорій спрямована на розуміння туристичного регіону як об'єднання районів, що є поєднанням підрайонів, окремих курортів, природних парків, зон відпочинку, центрів туризму та специфічним територіальним поєднанням інших ознак. Ця група теорій зумовила розповсюдження кластерних структур і кластерного розвитку у сфері туризму та рекреації регіонів.

1. Теорії кумулятивного зростання Г. Мюрдаля (1957 р.). Ця система наукового бачення зорієнтована на розвиток туризму та рекреації в окремих районах туристичного регіону за рахунок ефектів концентрації подібних, суміжних або додаткових підприємств (яка сьогодні є однією з ознак кластеру). Слід зазначити, що такий підхід формувався під впливом ідей Е.Гувера та А. Маршала (1950-1960 рр.) щодо пояснення географічної близькості підприємств і виділення властивих окресленому явищу ефектів, що не залежать від поєднання інших ознак (наприклад, географічних, бальнеологічних, фітолікувальних) [12, с. 96].

Формуванню таких ефектів властиві наступні закономірності функціонування:

- великі туристичні території у межах розвинених регіонів найбільш привабливі для розміщення нових підприємств сфери рекреації та туризму [12, с. 20]. Первинно привабливість територій визначає наявність географічно визначених місць концентрації найцінніших туристичних ресурсів і об'єктів туристичного інтересу,

за рахунок якої можна отримати економію на виробничих і трансакційних витратах у процесі діяльності. При цьому туристичні території, що діють у межах економічно слабозрозумених регіонів, формують нижчу економію на виробничих і трансакційних витратах, але навіть незначна економія туристичної території у межах розвинених регіонів з часом може вирости і стати збагаченою;

- гра ринкових сил призводить до додаткової мінімізації привабливості туристичних територій слабозрозумених регіонів [12, с. 20]. На думку Г. Мюрдаля - це обумовлене процесами трудової міграції (кваліфіковані кадри мігрують з відстаючих регіонів у лідируючі); міграції капіталу (фінансові установи використовують заощадження менш розвинених регіонів для фінансування інвестиційних проектів більш розвинених регіонів) тощо.

Формування управлінського впливу за теорією кумулятивного зростання має бути орієнтоване на ефект Манро або стимулювання розвитку туризму та рекреації у лідируючих регіонах за рахунок концентрації на формуванні, просуванні та реалізації туристичного продукту, для посилення економії на виробничих і трансакційних витратах. При цьому базовою проблемою такої теоретичної платформи є те, що продукований нею розвиток кластерів з ефектами Манро (як механізму активізації розвитку туризму) унеможливує вирівнювання рівнів регіонального розвитку регіонів, що на даний час виступає невід'ємним елементом соціально-економічної політики цивілізованих країн.

2. Теорія «центр – периферія» Дж. Фрідмана (1966 р.), яка отримала подальший розвиток у працях представників англо-американської геополітичної школи (Х.Маккіндер, А. Мехен і Н. Спайкмен), німецької геополітичної школи (Ф. Ратцель, К. Хаусхофер, К.Шмідт). Сучасними послідовниками праць Дж. Фрідмана можна вважати О.В. Козирєва, А.К. Козирєва, О. Гріцай, Г. Іоффе та А. Трейвіш. Окреслена система наукового бачення зорієнтована на диференціацію моделей управління розвитком туризму та рекреації регіону в залежності від типів мережі підрайонів, окремих курортів, природних парків, зон відпочинку, центрів туризму, привабливих для розвитку туризму (або туристичних районів).

Виходячи із особливостей розвитку районів прихильники теорії звертали увагу на формування центрпериферійної структури. Так, за положеннями Дж. Фрідмана, у складі такої структури можна виділити [12, с. 20-21]:

1) туристичні райони-ядра, де сконцентровані мережі взаємозалежних суб'єктів у процесі створення додаткової вартості та значні можливості впровадження інновацій і високі інноваційні здібності економічних суб'єктів;

2) зростаючі туристичні райони (напівпериферійні та периферійні території межують з туристичними районами ядрами; що створює передумови до зростання);

3) туристичні райони нового освоєння (території, де освоюються і заселяються раніше незаймані землі);

4) депресивні туристичні райони (периферійні райони зі старою сформованою системою розселення, які характеризуються слабозрозуменою туристичною інфраструктурою та системою організації туризму).

О. Гріцай, Г. Іоффе та А. Трейвіш провели розподіл та характеристику підтипів центрпериферійної структури у розрізі:

- курортний центр (багатофункціональні);

- напівпериферія (старопромислові);

- периферія (сільські) [13].

Відповідно до окреслених теоретичних положень, розвиток у межах такої інтерпретації матиме певні закономірності, а саме [14; 13, с. 21]:

- неминучим є утворення центрпериферійної структури або структури, що об'єднує мережі центральних і периферійних туристичних районів у процесі їх розвитку. При цьому, природні сили ринкової економіки будуть працювати проти конвергенції (зближення рівня розвитку) центру та периферії, у зв'язку із специфічними рисами останньої (а саме слабкої внутрішньої інтеграції економічних суб'єктів, традиціоналізму населення, низького рівня соціально-економічного розвитку та ін.);

- відсутність автоматичних механізмів, що можуть привести національну економіку в стан рівноваги, якому властива конвергентна еволюція (зближення, злиття ознак та елементів) між центральним і периферійними регіонами. Процеси конвергентної еволюції можуть запускатися за активного втручання держави у регіональний розвиток.

За теорією Дж. Фрідмана формування управлінського впливу полягає у цілеспрямованому впливі на центрпериферійні структури, організацію заходів щодо [12, с. 21]:

1) ліквідації периферії або її трансформації у взаємозалежну систему урбанізованих регіонів (на основі стимулювання розвитку нових опорних регіонів на периферії, їх перетворення у кластери);

2) інтеграції економічного простору (злиття центру та периферії у кластери) з метою максимального використання можливостей географічного поділу праці у процесі створення додаткової вартості.

У межах послідовності моделей розвитку «центр – периферія» кластери варіюють від малих та середніх (у обмежених географічних зонах) до «мега-кластерів». У даному випадку кластер та неієрархічна кластеризація є одним з механізмів активізації розвитку туризму та рекреації.

3. Теорія саморозвитку регіонів П. Ромера або ендогенного розвитку (1986 р.) виникла як наслідок збільшення кількості туристичних регіонів, зацікавлених у саморозвитку, посиленню конкуренції між ними [12, с. 21] та початку ґрунтовних досліджень кластерної моделі підвищення конкурентоспроможності США (м. Портер, 1980-1990 рр.) [11, с. 96]. Окреслена система наукового бачення зорієнтована на розвиток туризму та

рекреації з позиції ендогенної рівноваги у регіоні. Послідовниками теорії є І. М. Вахович, М. С. Забудюк, З.С. Варналій, Т.Л. Кльоба, А. Вдовічен, М. Енрайт. Формуванню такої рівноваги властиві наступні закономірності забезпечення самодостатності туристичних регіонів [12; 12, с. 21]:

– у кожному районі регіону можна досягнути стану, за якого досягається баланс між сукупністю локальних на туристичній території ресурсів та їх ефективним використанням;

– у кожному районі регіону можна досягнути стану, за якого досягається баланс між виявленням та залученням незадіяних джерел розвитку для забезпечення ефективного функціонування території.

Формування управлінського впливу у межах теорії саморозвитку регіонів орієнтоване на розвиток підрайонів, окремих курортів, природних парків, зон відпочинку, центрів туризму (зокрема, зростання виробництва туристичного продукту) та збільшення кількості робочих місць без шкоди для довкілля (передбачається, що всі економічні суб'єкти мають відповідати за завдані ними збитки).

При цьому проблемою була аморфність такого управління, яка призвела до пошуку шляхів його структуризації. Зокрема, послідовник теорії саморозвитку регіонів М. Енрайт, вивчаючи географічні масштаби конкурентних переваг, дійшов висновку про існування регіонального кластера, який може подолати проблему аморфності управління [13, с. 98]. У зв'язку з цим, у межах теорії ендогенного розвитку погляди на досягнення самодостатності туристичних регіонів змістилися у площину кластеризації.

На думку М. Енрайта конкурентні переваги сфери туризму та рекреації створюються не на національному рівні, а на регіональному, де головну роль відіграють локальні поєднання інших ознак (географічних, бальнеологічних, фітолікувальних). Саме регіональні кластери мають бути основою саморозвитку регіонів.

Зокрема, експерти Європейської комісії розробили схему «ідеального регіонального кластера», згідно якої можна окреслити стадії управлінського впливу в межах теорії саморозвитку регіонів П. Ромера [13, с. 98]:

1) стимулювання процесів утворення фірм піонерів на основі місцевих специфічних навичок виробництва туристичного продукту і спін-офф;

2) стимулювання процесів утворення системи постачальників і спеціалізованого ринку робочої сили;

3) утворення нових організацій для надання підтримки економічним суб'єктам;

4) залучення зовнішніх економічних суб'єктів, що має стати стимулом для організації та розвитку нових економічних суб'єктів кластеру;

5) створення неявних активів (інноваційних знань) між фірмами, стимулювання дифузії інновацій, інформації та знань;

6) недопущення вичерпання інноваційного потенціалу кластеру, що призводить до цього занепаду.

4. Теорія сталого розвитку В. Вернадського (з 1970-х до 2000-х р.). Починаючи з 1970-х р. стають очевидними не тільки переваги кластерного розвитку (виділені М. Фельдманом, Д. Одретчем, М. Портером), а й негативний вплив економічного зростання на туристичні регіони та необхідність боротьби з екологічними наслідками таких процесів [12, с. 21, 14, с. 134]. У таких умовах М. Фельдманом та Д. Одретчем (у 1990-х р.) розроблена послідовність еволюції моделей кластерів від ендогенних (орієнтованих на самодостатність) до інноваційних (на основі потоків і зовнішніх ефектів від знань) [13, с. 98]. У якості засобів, що запускають процеси еволюціонування, розглядалися властивості географічної концентрації таких ефектів і їх вплив на формування у економічних суб'єктів з мотивацій до сталого розвитку [17]. Фактично, вплив праць М. Фельдмана, Д. Одретчера, М. Портера призвів до того, що система наукового бачення В. Вернадського переорієнтувала моделі управління розвитком туризму та рекреації у регіонах із аморфних (у якій відсутня чітка структура) на процесні (орієнтована на управління інноваційними процесами з урахуванням прагнення до гармонізації у соціальній, екологічній, економічній та інших сферах).

Сучасними послідовниками теорії сталого розвитку В. Вернадського є: А. Алієва, В. Самофатова, С. Соколенко, В. Федоренко та ін. Ця система наукового бачення зорієнтована на розвиток туризму та рекреації у регіонах, який характеризується наступними закономірностями [3]:

– управління інноваційними процесами є основою для досягнення балансу між задоволенням потреб суспільства та захистом інтересів майбутніх поколінь;

– державне регулювання (через регламентацію та чітку систему єдиноначальності) є основою концентрування зусиль на організації постійно відтворювального соціально-економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності в умовах міжнародної інтеграції;

При цьому, формування управлінського впливу в межах теорії сталого розвитку регіонів забезпечується за допомогою кластерів туризму та рекреації або «зв'язних» з кластерами категорій, які розглядаються як утворення, яким потрібен захист від збоїв. Діяльність всіх елементів таких утворень пов'язана із подоланням невизначеності. В ситуації неминучого вибору між значною кількістю варіантів розвитку інтегруються фінансові, інвестиційні, операційні, комерційні, відсоткові, інноваційні, виробничі, валютні ризики. Це забезпечує не тільки постійно відновлювальне економічне зростання та підвищення конкурентоспроможності, а й специфічний інформаційний простір, що формує економічних суб'єктів з мотиваціями до сталого розвитку [14, с. 136]. Ф.Кук також запропонував у межах кластерів формувати інноваційні ланцюги, що включають економічних суб'єктів, які безпосередньо генерують знання організації [3, с. 21].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Досліджуючи сукупності теоретичних систем наукового бачення, що надають опис та пояснюють особливості управління розвитком кластерів туризму та рекреації кластеру або зв'язних категорій нами зроблено наступні висновки:

– категорія «кластер» є не єдиною категорією, що визначає теоретичні конструкти, які зорієнтовані на об'єднання підприємств сфери рекреації та туризму та пов'язаних з ними організацій у інших сферах;

– кластер або «зв'язні категорії» є утвореннями, яким потрібен захист від збоїв. Діяльність всіх елементів таких утворень пов'язана із подоланням невизначеності. Так, в ситуації неминучого вибору між значною кількістю варіантів розвитку, інтегруються фінансові, інвестиційні, операційні, комерційні, відсоткові, інноваційні, виробничі, валютні ризики. Отже, завжди є небезпека втрати ресурсів, неодержання доходів, що здатні призвести до банкрутства або труднощів у роботі елементів кластеру, та до деструктивних процесів у самому утворенні, ризику «ефекту доміно»;

– управління кластером рекреації та туризму або подібними до нього утвореннями повинно забезпечувати синтез та формування знань щодо процесів погодження позицій і колегіального прийняття рішень з розвитку та відповідної координації дій, щодо їх учасників (елементів). Така координація повинна бути спрямована на мінімізацію ризиків у діяльності кожного, окремо взятого, елементу утворення та забезпечення високої якості туристичного продукту, що виробляється (оскільки саме якість є основою конкурентоспроможності туристичного продукту, як такого, що є носієм конкретних властивостей – як відображення його корисності і відповідності певним потребам і вимогам).

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Знання теоретичних систем наукового бачення дозволяє окреслити методологічні алгоритми забезпечення сталого розвитку кластеру та подібних до нього утворень. Згідно виділеної теоретичної платформи базові процеси в управлінні утвореннями специфічні: забезпеченням найвищого рівня прибутковості учасників кластеру за найнижчого рівня ризику; забезпеченням стабільного фінансового стану елементів кластеру, що гарантує їх злагоджену роботу (обов'язкова для отримання ефекту синергії); забезпеченням високої якості туристичного продукту кластеру, через безперервний, планомірний, цілеспрямований вплив на фактори та умови, що сприяють формуванню продукту оптимальної якості всіма учасниками утворення.

Список літератури.

1. Артеменко І. С. Теоретико-методичні основи концентрації виробництва на підприємствах агропромислового комплексу / І.С. Артеменко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка» : науковий журнал. – Острог : Вид-во НУ«ОА», травень 2016. – № 1(29). – С. 23-28.
2. Голіков А. Використання теорії центральних місць з метою вдосконалення адміністративно-територіального устрою Харківської області / А. Голіков // Часопис соціально-економічної географії. 2018. – Вип. 24. – С. 47-55.
3. Голубчик М.М. Соціально-економічна географія / М.М. Голубчик, 2015. [Електронний ресурс] URL.: https://stud.com.ua/26382/geografiya/teoriya_tsentralnih_mists_kristallera_losha
4. Дяченко О.В. Застосування теорії центральних місць в археології для визначення відносних дат і розмірів поселень / О.В. Дяченко // Археологія. – 2011. – № 3. – С. 3-10.
5. Кобзова С.М. Поняття «туристичний регіон», «регіональний туризм» та «туристський маршрут» у сучасному науковому дискурсі / С.М. Кобзова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – №16(203). – С.24-31.
6. Колодійчук А.В. Інноваційні регіональні теорії в структурі середовищ них теорій розвитку промисловості / А.В. Колодійчук // Науковий вісник НЛТУ України. – 2012. – Вип. 22.7. – С. 224-229.
7. Мазнев Г.Є. Інноваційні технологічні кластери: особливості та застереження: особливості та застереження / Г.Є. Мазнев // Економіка АПК. – 2013. – № 8. – С. 63-67.
8. Мальська М.П. Теоретичні засади розміщення підприємств індустрії туризму / М.П. Мальська // Економіка. Управління. Інновації. – 2012. – №2 (8). [Електронний ресурс] URL.: http://tourlib.net/statti_ukr/malska2.htm
9. Панкова Л.І. Формування кластерних моделей національних економік на засадах стимулювання регіонального розвитку / Л.І. Панкова, Т.П. Потапенко // Економіка і організація управління. 2018. – № 2 (30) – С. 47-56.
10. Погуда Н.В. Сучасний стан туристичного ринку України: оцінка та перспективи розвитку / Н.В. Погуда, О. Г. Розметова // Ефективна економіка., № 10, 2018. –[Електронний ресурс] URL.: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/10_2018/59.pdf
11. Портер М. Международная конкуренция: Конкурентные преимущества стран: Пер.с англ. – М.: Международные отношения, 1993. – 896с.
12. Регіональне управління : підручник / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, В. М. Вакулєнка, М. К. Орлатого. – К. : НАДУ, 2014. – 512 с.
13. Рибак Ю.В. Теоретичні засади дослідження розвитку та функціонування кластерів в умовах глобальної конкурентної боротьби / Ю.В. Рибак // Формування ринкових відносин в Україні, 2012. – № 2. – С.94-101

14. Стоянець Н. Регіональні кластери як структурні ланки сталого розвитку національної економіки / Н. Стоянець // *Agricultural and Resource Economics: International Scientific*. 2017. Vol. 3. № 2. pp. 132-144. [Електронний ресурс] URL.: <http://are-journal.com>
15. Фарат О.В. Проблеми розвитку інноваційних кластерів промислових підприємств / О.В. Фарат, В.П. Залуцький // *Актуальні проблеми економіки*. – №2 (164). – 2015. – С. 229-237.
16. Федорова В.Г. Еволюція класичних теорій мережних і кластерних форм розміщення виробництва/ В.Г. Федорова // *Економіка і регіон* № 2 (29) - 2011 – ПолтНТУ – С. 51-54.
17. Audretsch D. and M.P. Feldman «Knowledge Spillovers and the Geography of Innovation» in J. Vernon Henderson and Jacques Thisse, editors. *Handbook of Urban and Regional Economics: Cities and Geography*, Vol/ 4. Amsterdam: North Holland Publishing. pp. 2713-2739.

References.

1. Artemenko, I.S. (2016), “The theoretical-methodological fundamentals of concentration of the population in the territories of agribusiness”, *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii»*, Vol. 1(29), pp. 23-28.
2. Holikov, A. (2018), “The use of central place theory with a view to improving administrative and territorial structure of Kharkiv province”, *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi heohrafii*, Vol. 24, pp. 47-55.
3. Holubchuk, M.M. (2015), “Social and economic geography”, [Online]. available at: https://stud.com.ua/26382/geografiya/teoriya_tsentralnih_mists_kristallera_losha (Accessed 22 Feb 2020).
4. Diachenko, O.V. (2011). “Applying the central place theory in archaeology to determine the relative dates and size of settlements”, *Arkheolohiia*, Vol. 3, pp. 3-10.
5. Kobzova, S.M. (2010), “The concept of «tourist area», «regional tourism» and «tourist destinations» in the modern scientific discourse”, *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*, Vol.16(203), pp.24-31.
6. Kolodiichuk, A.V. (2012), “The innovative regional theory on the structure of ecological theory of the industrial development”, *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy*, Vol. 22.7, pp. 224-229.
7. Mazniev, H.Ie.(2013), “Innovative technology clusters: the features and a warning”, *Ekonomika APK*, Vol. 8, pp. 63-67.
8. Malska, M.P. (2012), “The theoretical framework locational tourism industry”, *Ekonomika. Upravlinnia. Innovatsii*, Vol.2 (8), [Online]. available at: http://tourlib.net/statti_ukr/malska2.htm (Accessed 22 Feb 2020).
9. Pankova, L.I. and Potapenko, T.P. (2018). “Formation of the cluster model on national economies by stimulating the regional development”, *Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia*, Vol. 2 (30), pp. 47-56.
10. Pohuda, N.V. and Rozmetova, O. H. (2018), “The current state of travel marketplace of Ukraine: Assessment and development prospects”, *Efektivna ekonomika*, Vol. 10. [Online]. available at: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/10_2018/59.pdf (Accessed 22 Feb 2020).
11. Porter M. (1993), *Mezhdunarodnaia konkurentsia: Konkurentnye preymuschestva stran* [International Competition: Competitive Advantages of Countries], Mezhdunarodnye otnosheniya, Moscow, Russia.
12. Kovbasiuka Yu. V., Vakulenko V. M. and Orlatoho M.K. (2014), *Rehionalne upravlinnia: pidruchnyk* [Regional management], NADU, Kyiv, Ukraine.
13. Rybak, Yu.V. (2012), “The theoretical framework study of the development and functioning of clusters in a global competition”, *Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini*, Vol. 2, pp. 94-101.
14. Stoianets, N. (2017), “Regional cluster as the structural link of sustainable development of the national economy”, *Agricultural and Resource Economics International Scientific*, Vol. 3, no, 2, pp. 132-144. [Online]. available at: <http://are-journal.com> (Accessed 22 Aug 2019).
15. Farat, O.V. and Zalutskyi, V.P. (2015), “Development challenges of innovation clusters at industrial enterprises”, *Aktualni problemy ekonomiky*, Vol. 2 (164), pp. 229-237.
16. Fedorova, V.H. (2011), “Evolution of classical theory network and cluster forms for localization of production”, *Ekonomika i rehion*, Vol. 2 (29), pp. 51-54.
17. Audretsch, D. and Feldman, M.P (2004), “Knowledge Spillovers and the Geography of Innovation”, *Handbook of Urban and Regional Economics: Cities and Geography: North Holland Publishing*, Vol. 4, pp. 2713-2739.

Стаття надійшла до редакції 14.03.2020 р.